

**«ՄԱՀ ԿԱՄ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՐՆՏՐԱՆՔԸ ՀԱՅՈՑ
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

**«Ո՛չ մեղք, ո՛չ ալ ամօթ է ազատութեան երազը:
Զայն իրացնելու կէ՞րպը: - Հող կփոխուի հարցը»:
*Յ. Օշական***

Կերտելով պատմություն՝ ժողովուրդները, ազգերն ու անհատները գիտակցաբար թե ենթագիտակցաբար գործում են իրենց հոգեկերտվածքին՝ խառնվածքին, բնավորությանը, մտածելակերպին ու կյանքի կազմակերպման ազգային ավանդություններին համապատասխան և պատմական իրադարձություններում ու մշակութային արարումներում թողնում սեփական ինքնության հետքերը: Այս իմաստով ազգի պատմությունը, իսկ ավելի ստույգ՝ վարքագծի պատմությունը նրա ինքնության հայելին է: Եթե տվյալ ազգը զարգացման տարբեր հանգրվաններում, պատմական տարբեր, հատկապես ճգնաժամային, բախտորոշ ժամանակներում հայտնվում է գրեթե միևնույն իրավիճակում, անում է գրեթե միանման քայլեր, գործածում վարքի ռազմավարական ու մարտավարական միանման մեխանիզմներ, արտաքին ու ներքին իրադարձությունների նկատմամբ դրսևորում միանման դիրքորոշումներ, պատմական դեպքերի իմաստավորման միևնույն զգացական-մտածական վերաբերմունքի անփոփոխ ձևեր, նշանակում է գործ ունենք ինչպես նրա ազգային հոգեկերտվածքի, մտածելակերպի ու գործելակերպի և այլնի, այնպես էլ պատմության ազգային ընկալման ու մեկնաբանման ավանդականացված մոտեցումների ու դիրքորոշումների հետ: Յուրաքանչյուր ազգի արժանապատիվ կեցության և ինքնության կառուցարկման համար առանցքայինը նախ և առաջ ազատության (ինքնիշխանության, անկախության) հարցն է, ուստի դրա նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով կարելի է պատկերացում կազմել տվյալ ազգի ինքնութենական հիմնարար գծերի մասին: Եթե այս տեսանկյունից դիտարկենք հայոց պատմությունը, ապա կտեսնենք, որ հայերը, առարկայական ու ենթակայական պատճառներով, իրենց պատմության ընթացքում ազատության մասին ունեցել են գրեթե միանման պատկերացումներ (օրինակ՝ ազատությունն ըմբռնել են որպես չենթարկվածություն և ինքնատնօրինություն, որպես ստեղծագործելու հնարավորություն) կամ հաճախ կանգնել են միանման երկրնտրանք-

ների առջև (օրինակ՝ խաղա՞ղ ճանապարհով, թե՞ զինված պայքարով, գոհաբերությամբ, նահատակությամբ, քաղաքական կողմնորոշում փոխելով, թե՞ չփոխելով նվաճել անկախություն կամ պահպանել սեփական ինքնությունը՝ հավատքը, պետականությունը կամ ինքնավարությունը և այլն): Այդ պատկերացումներն ու երկրնորանքները ունեն էպիկական, առասպելական, պատմական ու արդիական դրսևորումներ, այսինքն՝ սկզբնավորվելով անհիշելի ժամանակներում՝ մնացել են ժամանակի մեջ, իբրև արքետիպեր «տեղավորվել» հոգեկանի անգիտակցական ու ենթագիտակցական շերտերում, իսկ դրանց լուծումները վերածվել ազգային հարցերի իմաստավորման մտակաղապարների ու օրինակելի վարքանմուշների, իրենց գործառույթներով ու նշանակությամբ դարձել գրեթե ոչ հարաբերական փոփոխվող քաղաքակրթական ու սոցիոմշակութային տեքստերի նկատմամբ:

Իբրև քաղաքակիրթ ու պատմական ազգ՝ հայությունը հանգամանքների բերումով իր պատմության ընթացքում անընդհատ պայքարել է ազատության ու անկախության համար՝ ունենալով ինչպես ազատության մասին սեփական կենսափիլիսոփայությունը՝ իր թե՛ ռացիոնալ (մտածված, հաշվարկված) և թե՛ իռացիոնալ (խենթ, ծուռ, արկածախնդիր, չհաշվարկված) ըմբռումներով, այնպես էլ ազատության տանող ուղիների նկատմամբ իր վերաբերմունքը: Օրինակ՝ ժամանակի հոլովությամբ ազատության ու ինքնիշխանության հասնելու «խաղա՞ղ ճանապարհով, թե՞ զինված պայքարով» երկրնորանքի դեպքում նախապատվությունը առավելապես տրվել է զինված պայքարին՝ «Մահ կամ ազատություն» նշանաբանով, և այդ տարբերակը վառ գույներով պահպանվել է ազգի հավաքական հիշողության մեջ: Տվյալ պարագայում տարօրինակն ու զարմանալին այն է, որ հայերը, իրենց էությամբ լինելով ոչ թե ռազմատենչ ու պատերազմասեր, այլ գերազանցապես խաղաղասեր, ստեղծագործող ու կառուցող ազգ, նախապատվությունը տվել են իրենց ինքնությանը ինչ-որ իմաստով այնքան էլ չհամապատասխանող տարբերակին: Այդ ընտրության մեջ թերևս արտացոլվել են հայերի պատկերացումները ուժի, հերոսության, քաջության, ազատության, անձնագոհության ու հայրենասիրության մասին (օրինակ, հերոսը նա է, ով գենքը ձեռքին կռվում է հայրենիքի համար), որոնք սկզբնավորվելով հնագույն շրջանում, հետագայում՝ պատմամշակութային ու գաղափարաբանական տարբեր դարաշրջաններում զանազան երանգավորումներով պահպանել են իրենց բովանդակային ու ձևական կողմերը: Այս պարագայում գործել է նաև փոխհատուցման հոգեբանական մեխանիզմը՝ առարկայացվել, ավանդականացվել ու սրբացվել է ավելի շուտ ցանկալին, քան իրականը:

Խորհրդանշական է, որ հայոց մեջ ազատության հասնելու «Մահ կամ ազատություն» («Մահ կամ հաղթանակ») նշանաբանի առաջին ձևակերպողն ու կիրարկողը առասպելական ու պատմական Հայկ Նա-

հապետն է, հայերի նախնին: Ըստ ավանդագրույցի՝ Բաբելոնյան աշտարակաշինության անհաջող փորձից հետո առաջանում է քառասյին վիճակ, հսկաների միջև սկսվում են կռիվներ, և Տիտանյան Բելին հաջողվում է բռնությամբ իրեն ենթարկել բոլորին և հաստատել իր իշխանությունը: Հայկը, ով հսկաների մեջ քաջ ու երևելի էր, չի կամենում հնազանդվել նրան և իր տոհմով հեռանում ու բնակություն է հաստատում Արարատի երկրում: Հայկը հեռանում է Բաբելոնից, որովհետև տանել չի կարողանում ուժի, բռնության, անարդարության վրա հիմնված բռնապետական կարգերը, խտրականության ու բռնության վրա խարսխված նոր աշխարհակարգը¹: Հայկի ընդվզումը և Բաբելոնից հեռանալը ոչ թե սովորական «փախուստ» են, այլ քաղաքակրթական-ինքնութենական արարք, իմացյալ ընտրություն բռնությունը չհանդուրժելու և հեռանալու (խաղաղ) ճանապարհով սեփական գոյակերպն ու մշակութակերպը պահպանելու եղանակ: Մակայն փառատենչ Բելին դուր չի գալիս ազատությունն ու անկախությունը նախընտրած և իր իշխանության սահմաններից հեռացող Հայկի անհնազանդությունը: Բռնակալը պատգամավոր է ուղարկում Հայկի մոտ՝ հնազանդվելու առաջարկով, սակայն հայերի նախնին հնազանդ ապրելու տարբերակի փոխարեն նախընտրում է անկախությունը, ինչը նշանակում է, որ նրանց առճակատումը պետք է հանգուցալուծվի ոչ թե բանակցությունների, փոխզիջումների, այլ պարտադրված պատերազմի միջոցով: Բելը որոշում է պատժել անհնազանդ Հայկին: Երբ նա իր գորքով մոտենում է, Հայկը իր փոքրաքանակ գորքով մարտի է դուրս գալիս՝ հետևյալ կարգախոսով. «Ձի կա՛մ մեռցուք, և աղիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կա՛մ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»²:

Հայկը կատարում է ընտրություն՝ մահը գերադասելով անպատիվ

¹ Պատմիչ Սեբեոսի մեկնաբանությամբ՝ բռնակալի դեմ Հայկի ընդվզումը նաև հոգևոր-կրոնական բնույթ ուներ, նա հրաժարվում է երկրպագել Բելին իբրև աստծու, հրաժարվում է ընդունել նրա թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևոր գերիշխանությունը: Սեբեոսը, որոշ իմաստով վերակազմելով առասպելը և դրան հաղորդելով կրոնական երանգ, մի շատ կարևոր ու արժեքավոր մանրամասն է հավելում (հատկապես այն իմաստով, որ առասպելատեղծումը սոցիումալոգիային փոփոխված տեքստի և ազգային ինքնության նոր քրիստոնեական հարացույցի շրջանակներում վերահիմաստավորվում-նորացվում է) Մովսես Խորենացու պատմածին. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեաց ի Բաբելոն որսորդ հսկայ Բէլն Տիտանեան, ճոխն չաստուածացեալ, որոյ հզար զարութեամբ և սաստիկ յոյժ գեղ պարանոցի իւրոյ: Եվ էր իշխան ամենայն ազգացն, որ սփռեցան ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի: Որոյ արարեալ առ աչաք կախարդութեամբ հնարս, և հրամանս թագավորականս ամենայն ազգաց, և հպարտութեամբ ամբարտաւանութեան իւրոյ կանգնեաց զպատկերն իւր, և ետ երկիր պագանել իբրև աստուծոյ, և զոնս մատուցանել: Եւ վաղվաղակի կատարէին ամենայն ազգքն զհրամանս նորա. բայց մի ոմն Հայկ անուն, նահապետ ազգացն, ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա. և ոչ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա, և ոչ մեծարէր զնա աստուածարէն շքով» (Սեբեոս, Պատմություն, քննական բնագիրը Գ. Վ. Աբգարյանի, Եր., 2004, էջ 8):

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (Քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբան. Ստ. Մալխասյանի), Եր., 1981, էջ 42:

կյանքից, արժանապատիվ կեցությունը՝ հնազանդ գոյատևումից: Մակայն «Հաղթանակ կամ մահ» նշանաբանով մտնելով ռազմադաշտ՝ Հայկը դիմում է մեծ ռիսկի, ինչ-որ իմաստով՝ արկածախնդրության, որովհետև պարզ չէ, թե ինչով կավարտվի պատերազմը հատկապես բռնակալ Բելի գործի գերազանցության պարագայում: Մարտադաշտում ոչ ոք ապահովագրված չէ պարտությունից, հատկապես եթե կովող կողմերից մեկը մյուսի նկատմամբ ունի նյութական ու քանակական առավելություն, կամ եթե մենամարտում են երկու հավասարազոր հսկաներ: Չմոռանանք, որ Բելը այնքան ուժեղ ու հնարամիտ էր, որ կարողացել էր իրեն ենթարկել բոլոր հսկաներին: Եթե Հայկը ճակատամարտում պարտվեր, ապա ամենայն հավանականությամբ կոչնչանար նրա ցեղը: Փաստորեն, «ազատության ասպետ» Հայկը իր ցեղի ճակատագիրը կախման մեջ է դնում մի ճակատամարտի ելքից: Բարեբախտաբար, առասպել-ավանդագրույցում Հայկը հաղթում է, բայց ծագում են բազում հարցեր. ինչի՞ վրա էր Հայկը հույսը դրել, մի՞ թե նա հավատում էր, որ փոքրաթիվ գործով հնարավոր է վերջնականորեն հաղթել աշխարհակալ Բելին: Իսկ եթե Բելի ժառանգորդը որոշեր վրեժխնդիր լինել և մեծաքանակ գործով հարձակվել Հայկի երկրի վրա, ապա Հայկը ի՞նչ ուժերով և ինչպե՞ս պետք է դիմակայեր թշնամու հարձակմանը: Ինչո՞ւ Հայկը ընտրեց գոյապայքարի այդ վտանգավոր տարբերակը, արդյոք հնարավոր չէր ընտրել ա՛յլ ուղի, գործել ա՛յլ կերպ, ասենք՝ գտնել փոխզիջման ուղիներ, տեղում համատեղ ուժերով կազմակերպել ընդհանուր ապստամբություն, բանակցել ու համոզել Բելին հրաժարվելու իր ուժային քաղաքականությունից, առժամանակ համակերպվելու և «լեզու» գտնելու Բելի հետ, առերևույթ՝ հնազանդվելով, պայմաններ առաջադրելով և ժամանակ շահելով՝ պահպանելու ներքին, «հոգևոր» ինքնությունը, մանավանդ որ բռնակալ Բելը Հայկին առաջարկում էր համակեցության քիչ թե շատ ընդունելի մի տարբերակ (**«հնազանդեալ ինձ՝ կեա՛ց ի հանդարտութեան, ո՛ւր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան»**)³, որի դեպքում կարելի էր մտածել սեփական ինքնության պահպանման մասին: Եվ ամենակարևորը՝ հաղթանակից հետո ի՞նչ տեղի ունեցավ՝ հայկյանք ստեղծեցի՞ն հզոր պետություն, իրենց ենթարկեցի՞ն Բելի ժողովրդին, թե՞ բավարարվեցին իրենց «համեստ» պատերազմական ավարով ու անհոգ անկախությամբ: Բնականաբար, անիմաստ է առասպել-պատմությանը, այն էլ «երջանիկ ավարտով» ու վերակազմված առասպել-պատմությանը հարցեր տալը, հետևաբար անհնար է պարզել Հայկի արարքի բոլոր դրդապատճառները: Մակայն մի բան ակնհայտ է. ազատությունը, արժանապատիվ կյանքը Հայկի համար գերագույն արժեք են, որոնց համար նա պատրաստ է զոհաբերել թե՛ իրեն և թե՛ իր ազգուտակին:

³ Նույն տեղում:

Պատմահայրը Հայկի մասին ավանդազրույցում վերապատմել է այն, ինչին կցանկանար հավատալ ու տեսնել իրական կյանքում: Այսինքն՝ առասպելականացրել է պատմական Հերոսին, բայց չի հորինել դատարկ տեղում, այլ դա արել է հայոց ինքնութենական արքետիպերի ու կոլեկտիվ հիշողության կարծրատիպերի հիման վրա⁴: Խորենացին պատմական աղբյուրների հիման վրա «մտակառուցել» ու ուրվագծել է հայոց գոյակերպի արքետիպերից կամ հայոց երագանքի խորհրդանշաններից մեկը՝ **իռացիոնալ հաղթանակը Թշնամու նկատմամբ: Հերոսը հրաշքով՝ մեկ զարկով, հաղթում է Թշնամուն, լուծվում է կենացմահու խնդիրը, և դրանից հետո կարծես թե ավարտվում է իրական պատմությունը, որովհետև այլևս տեսադաշտից անհետանում է Թշնամին**: Այդուհետ սկսվում է անհոգ ու դրախտային պատմությունը. աշխարհում այլևս չար ուժեր՝ թշնամիներ չկան, և հայերը ի կատար են ածում իրենց երագանքը, զբաղվում են խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանքով⁵: Եթե Հերոսի արքետիպի տեսանկյունից համեմատենք առասպելական և վիպական ազգային հերոսներին՝ Հայկին ու Սասունցի Դավթին, ապա նրանց կերպարներում կտեսնենք էական նմանություններ: Հայկը չի ենթարկվում Բելին, հեռանում է Բաբելոնից, հարկադրաբար կովի բռնվում Բելի դեմ և միայնակ վճռում է ճակատամարտի ելքը: Այս պատկերը տեսնում ենք նաև հայկական էպոսում, ի մասնավոր՝ Սասունցի Դավթի կերպարում. Դավիթը չի անցնում Մելիքի սրի տակով, հեռանում է Մըսրից, գրեթե միայնակ կովում Մըսրա երկրի

⁴ Մ. Էլիադեի արքետիպերի ուսմունքի համաձայն՝ արխայիկ մտածողության բնույթին համապատասխան պատմական անձնավորությունը ժամանակի ընթացքում վերածվում է օրինակելի հերոսի, իսկ պատմական իրադարձությունը՝ առասպելական կատեգորիայի: Ժողովրդական հիշողությունը հակապատմական է, այսինքն՝ այն ի վիճակի է պահպանելու պատմական իրադարձությունները և պատմական անձնավորությունները միայն արքետիպի ձևով անտեսելով նրանց պատմական ու անձնական յուրահատկությունները: Ընդամին՝ ճշմարիտ պատմական իրադարձության կամ իսկական կերպարի, հերոսի մասին հիշողությունը ժողովրդի մեջ պահպանվում է երկուերեք դար, որից հետո այդ իրադարձությունը տարրալուծվում է առասպելականի մեջ (տե՛ս **Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. Гл. I, Мифы и история, СПб., 1998**):

⁵ Հաղթանակից հետո Հայկը չի տիրանում Բելի երկրին, չի հպատակեցնում այդ երկրում ապրող ժողովուրդներին, այլ շարունակում է իր ազգուտակի բնակեցման «խաղաղ» գործունեությունը՝ հիմնադրելով քաղաքներ, ավաններ ու գյուղեր և այլն: Սա խոսում է հայկական ինքնության մի այլ կառուցող-ստեղծող, խաղաղասեր հայի արքետիպի մասին: Հայերը ռազմատեսչ չեն ու չունեն նվաճողի հոգեբանություն, չունեն նոր տարածքներ զավթելու և ուրիշներին (այլ ժողովուրդներին) ենթարկեցնելու թե՛ բնագոյային մտայնություն և թե՛ քաղաքական մտադրություն: Հայության գոյակերպի նշանաբանն է՝ «չեմ ենթարկվում և չեմ ենթարկեցնում»: Հայկական էպոսում տեսնում ենք նույն պատկերը. Սասունցի Դավիթը Մըսրա Մելիքին հաղթելուց հետո նույնպես չի տիրանում Մըսրա թագավորությանը, թեև դա ցանկանում էր Մելիքի մայր Իսմիլ խաթունը, այլ ձեռնունայն վերադառնում է Սասուն: Հայերը, ձեռք բերելով ազատություն, դրանով բավարարվում են, կարծելով, թե հասել են իրենց գերագույն նպատակին: **Դա նշանակում է, որ ազատություն ասելով հայը նախ և առաջ հասկացել է չենթարկվածություն ուրիշներին, ինքնատնօրինություն ու ինքնավարություն**:

հարկահավաքների ու գորքի դեմ, մենամարտում Մըսրա Մելիքի հետ և միայնակ վճռում հակամարտության ելքը: Հերոսները կերտում են պատմություն, և դրանով իսկ ստեղծվում է հերոսների միջոցով, գրեթե առանց ժողովրդի մասնակցության կենսական հարցեր լուծելու և հաղթելու գայթակղիչ ու վտանգավոր (իռացիոնալ հաղթանակի) առասպել-արքետիպը: Բնականաբար, «Սասնա ծռեր» հերոսական էպոսում պատմվում է դյուցազունների հերոսական գործերի մասին, ուստի փառաբանվում է թշնամու հարցերը լուծելու ուժային տարբերակը: Եթե ժողովուրդը հակված է հիմնականում խաղաղ բանակցությունների ճանապարհով Մըսրա տերության հետ ձեռք բերելու պայմանավորվածություններ, ապա հերոսները հարկադրված պատերազմում են՝ հաշվի չառնելով ժողովրդի և երկրի կառավարողների կամքը: Բայց էպոսում կան նաև բացառություններ, որոնք ցույց են տալիս, որ խաղաղ ճանապարհով նույնպես կարելի է հասնել հաջողությունների ու ձեռք բերել ցանկալի արդյունքներ: Օրինակ, երբ Մեծ Մհերը պատրաստվում է մեկնել Մըսրա երկիր, Ձենով Հովհանը նրան տալիս է հետևյալ խորհուրդը. «Մելիքի հետ խաթրո՛վ վարվի, // Մարդ ճանչցիր, մարդու շփվիր, // Ու խնդրվի, թող բան մ՛ էլ մեր խարջ պակսեցու // Մեր խարջ շատ է, չենք կարնա տա»⁶: Սասնա ծուռ Մեծ Մհերը մտադիր էր ուժով ծնկի բերել Մելիքին: Մըսրա երկրում Մհերն ու Մըսրա Մելիքը մենամարտում են (Մեծ Մհերը ասում է. «Մեզ էնպէ՛ս են խրատ տվե, // Որ թշնամու դեմ էլնելո՛ւն պես՝ տի կովենք...»⁷). Երբ հաղթողը չի որոշվում, և երկու դյուցազունները ի վերջո հաշտվում են, «ախպերանում» ու իրենց արյունները խառնելով՝ պայմանավորվում, որ սասունցիները ազատվում են հարկային պարտքերից, նրանց վերադարձվում են իրենց հողերը, իսկ իրենք ուխտում են պատերազմի դեպքում իրար օգնել, մեկի մահվանից հետո տիրություն անել մյուսի երկրին, ընտանիքին և այլն: Թեև Մըսրա Մելիքը պարտադրված է գնում (չի կարողացել հաղթել Մհերին) զիջումների, սակայն ակնհայտ է, որ առանց պատերազմի Մեծ Մհերը ձեռք է բերում ավելին, քան ցանկանում էր Ձենով Հովհանը:

«Մահ կամ ազատություն» երկընտրանքի՝ Հայկ Նահապետի տարբերակը (նախապատվությունը տալ զինված պայքարին՝ լինի դա պարտադրված թե սեփական գործողությունների հետևանք) հետագայում հիմք է դառնում տարբեր դարերի պատմիչների ու բանաստեղծների, ազգայնական քաղաքական գործիչների կողմից այդ երկընտրանքի, իռացիոնալ (առասպելականացված) հաղթանակի, Փրկիչ-Հերոսի (Նահատակի) կերպարի սրբացմանը, ավանդականացմանն ու օրինակելի վարքանմուշի ստեղծմանը: Օրինակ՝ Հայկ Նահապետի ընտրած տարբերակի նմանակը արդեն տեսնում ենք 451թ. հայոց ապստամբություն-

⁶ «Սասունցի Դավիթ: Հայկական ժողովրդական էպոս», 2-րդ հրատ., Եր., 1961, էջ 115:

⁷ Նույն տեղում, էջ 113:

նը նկարագրած պատմիչների՝ Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու երկերում: Եթե Հայկի դեպքում առասպելը պատմականացվել է, ապա Վարդանանց պատերազմի դեպքում՝ խմբագրվել, առասպելականացվել ու սրբացվել է պատմությունը, շարադրվել գաղափարական (կրոնական) ընդունելի կադապարների ու ինքնութենական կարծատիպի վերածված երկրնտրանքային «Մահ կամ ազատություն», տվյալ պարագայում՝ «Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է» նշանաբանի ոգով: Պարսիկների կրոնափոխության քաղաքականությունը հայերին կանգնեցրեց երկրնտրանքի առջև. կա՛մ ենթարկվել պարսիկների պահանջին և հավատափոխ լինել, այսինքն՝ հրաժարվել սեփական ինքնությունից, կա՛մ ապստամբել, դիմադրել, ընտրել արժանապատիվ կյանքը անպատվությունից, տեր կանգնել սեփական ինքնությանը: Պարսիկների անհեռատես քայլին հայերը, մարգպան Վասակի գլխավորությամբ, որոշեցին պատասխանել ապստամբությամբ՝ անշուշտ հույս ունենալով, որ Բյուզանդիան և այլ դաշնակիցներ կպաշտպանեն իրենց: Սակայն Բյուզանդիան, հետամուտ իր շահերին, ոչ միայն հրաժարվեց աջակցել ապստամբներին, այլև հայերի մտադրության մասին հայտնեց պարսիկներին: Հայերը անակնկալի եկան, որովհետև հոգեբանորեն պատրաստ չէին միայնակ պատերազմելու պարսիկների դեմ: Կողմնորոշման փոփոխության փորձը ձախողվեց, և հայ ապստամբները հայտնվեցին մի այլ երկրնտրանքի առջև. կա՛մ լինել հետևողական և շարունակել ապստամբությունը, կա՛մ նահանջել, գնալ փոխզիջման և «լեզու» գտնել պարսիկների հետ: Տարբեր պատճառներով հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն ընտրեց առաջին, իսկ հայոց մարգպան Վասակը՝ երկրորդ տարբերակը, ինչը հիմք դարձավ նրանց միջև լարված ու թշնամական հարաբերությունների ձևավորման: Շուտով Վասակին հաջողվում է «լեզու» գտնել ու «համաձայնության գալ» պարսից արքունիքի հետ: Ըստ Եղիշեի՝ Վասակը ի լուր բոլորի ազդարարում է պարսիկների հետ ձեռք բերած պայմանավորվածությունների մասին. «Իսկ նենգաւոր իշխանն Սիւնեաց Վասակ ոչ երբէք դադարէր գրել նամականի առ իշխանս և շինականս և քահանայս աշխարհիս Հայոց. ցուցանէր իմն բերեալս ի դրանէ ուխտս սուտս և վկայութիւնս ընդունայնս, թէ «Արքայից արքայ զքրիստոնէութիւն շնորհեաց աշխարհի, և զվնասս կոտորածի մոզուցն չխնդրէ. և զապստամբութենէն ասէ, թէ «բնաւ և յիշեմ իսկ ոչ, միայն թէ ի բաց դառնայք ի խրատուէ և ի բանից Վարդանայ, և մի՛ կորնչիք ընդ դմա»: Եւ զինքենէ գրէ ուխտանենգ Վասակ, թէ «ես լինիմ միջնորդ այսմ ամենայնի, և անվնասս պահեմ զաշխարհս Հայոց»»⁸: Սակայն վարդանանք հրաժարվեցին ճանաչել «ուխտանենգ» ու «նենգաւոր» Վասակի ձեռք բերած «համաձայնությունները» և որոշեցին շարունակել «հոգևոր առաքի-

⁸ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին (աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ե. Տեր-Մինասյանի), Եր., 1989, էջ 158:

նություն» պատերազմը: Եթե Վասակին իսկապես հաջողվեց լեզու գտնել պարսիկների հետ, ապա տարօրինակ է, թե գորավար Վարդան Մամիկոնյանը, որը բոլորից լավ գիտեր պարսից բանակի գործության մասին, ինչո՞ւ որոշեց շարունակել զինված դիմադրությունը, ինչո՞ւ ընտրեց նահատակության ճանապարհը⁹: Պատմիչները չեն ներկայացնում Վարդանի՝ ապստամբությունը շարունակելու իրական (աշխարհիկ) դրդապատճառները. ըստ Ղազար Փարպեցու՝ նահատակության փափագողները այլևս չէին մտածում հաղթանակի կամ պարտության մասին, այլ ծարավածների պես առաջնորդվելով **«Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է»** նշանաբանով, տենչում էին փրկության բաժակին՝ ընդունելու իրենց վախճանը: Նրանք **«ինքնայոժար փութով փափագէին լինել վրէժխնդիր ուխտի սուրբ եկեղեցոյ, և տալ զանձինս ի մահ ի վերայ սուրբ և ճշմարիտ հաւատոյն Քրիստոսի...»**¹⁰: Վարդանանց պատերազմի հետ կապված «մութ» հարցերը շատ-շատ են (և դրա վերաբերյալ կա հարուստ գրականություն), սակայն տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է այն, թե հայոց պատմատեսական միտքը ինչպես է գնահատել մարզպան Վասակի և սպարապետ Վարդանի գործողությունները: Իսկ գնահատել է հիմնականում հետևյալ կերպ. Վասակը, որը ունեցավ իրական ձեռքբերում (եթե նրա բանակցություններից հետո պարսիկները իսկապես հրաժարվեցին կրոնափոխության պահանջից), հորջորջվեց ուրացող, դարձավ ազգային Դավաճանի խորհրդանշան, այսինքն՝ տվյալ դեպքում կրոնական ինքնությունը խաղաղ ճանապարհով պահպանելու տարբերակը չգնահատվեց, իսկ Վարդանը, ով նահատակվեց «առաքինության պատերազմում», սրբացվեց և դարձավ ազգային Հերոսի ու հավատքի (և ինքնության) Պաշտպանի խորհրդանշան: Այսինքն՝ այս անգամ արդեն եկեղեցին քրիստոնեական կրոնի խորհրդանշանների ու գաղափարների միջոցով սրբացրեց զինված պայքարով ինքնությունը պահպանելու տարբերակը:

Ժամանակի հոլովույթում «Մահ կամ ազատություն» երկրնորանքի՝ զինված դիմադրության տարբերակի առասպելական, էպիկական ու պատմական շերտերի սրբացման հետևանքով հայոց մեջ ստեղծվեց այն դիցույթը, թե **զինված դիմադրության ճանապարհով և ինքնագոհության գնով ազատություն ձեռք բերելու ուղին ինքնության պահպանման գրեթե միակ օրինական տարբերակն է, որ դրանից հրաժարվելը կամ դա մի այլ տարբերակով փոխարինելը՝ դավաճանություն է,**

⁹ Ապստամբության պարտությունից հետո արքունիք բերված հայ ապստամբներին պարսից արքան հարցնում է. «Ո՞ր պայսի համարձակութեամբ և կամ զի՞նչ գմտաւածեալ և կամ ո՞ր պատրանօք և կամ զի՞նչ օգնականութեան տեսեալ՝ դիմեցէք յայնպիսի ահաւոր գործ, յորում տեսանէիք զկորուստ անձանց ձերոց և զաշխարհին, որպէս եղև իսկ և տեսէք» (Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն: Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Եր., 1982, էջ 194):

¹⁰ Ղազար Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 148:

ինքնության կորուստ, հետևաբար՝ ազգի ոչնչացում: Հայոց մեջ դա հատկապես ցայտուն դրսևորվեց XIX դարի երկրորդ կեսում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների և դրանց իմաստավորման փորձերի ընթացքում: Լուսավորականության դարաշրջանը պատմության թատերաբեմ մտավ «Ազատություն, Եղբայրություն, Հավասարություն» նշանաբանով, հին աշխարհը հեղափոխելու արմատական պահանջով, աշխարհականացման, ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքով ու ազգային պետությունների կազմավորման ձգտմամբ: Դարավոր լեթարգիական քնից զարթնեց նաև հայ ազգը և կանգնեց հին «մեղքերը» քավելու, գործած սխալները շտկելու, ինքնության հարացույցը փոխելու, արժանապատիվ ապրելու, ազգային կերպարը ժամանակի պահանջներին ու չափանիշներին համապատասխանեցնելու խնդիրների առջև: Արևմտյան Հայաստանում քաղաքական զարթոնքն սկզբում ընթանում էր խաղաղ հունով՝ Թուրքիայում սահմանադրական բարեփոխումների նկատմամբ հավատի համատեքստում: Դրա դրսևորումներից էր 1863 թ. ընդունված Հայոց Կանոնադրությունը: Սակայն շուտով, հատկապես 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, հայերն ընկան միջազգային ուժերի (Անգլիայի ու Ռուսաստանի) խաղային սարդոստայնի մեջ՝ առանց տիրապետելու նրանց խաղի կանոններին: Բեռլինի վեհաժողովից հետո ուրվագծվեց Հայկական հարցի զարգացման երկու ուղի՝ ա) խաղաղ ու անարյուն ճանապարհ, որը ենթադրում էր հրաժարվել «Հայկական հարցի» հետագա միջազգայնացումից, այսինքն՝ հրաժարվել Ռուսաստանի և եվրոպական տերությունների «անշահախնդիր» հովանավորություններից, թողթ բարենորոգումների ծրագրերից, զինված պայքարից և փորձել թուրքական պետության հետ «բանակցել»՝ ներքին բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով: Զինված պայքարի հակառակորդները, որոնց հեղափոխականները անվանում էին դավաճաններ, թրքասերներ, պարտվողականներ և այլն, համոզված էին, որ զինված դիմադրությունը փակուղային ճանապարհ է: Նրանց կարծիքով՝ հարկավոր էր հեռու մնալ ցույցերից, աղմուկներից, առճակատումներից, ահաբեկումներից ու խռովություններից, հատկապես, եթե զինված պայքարի համար չկան անհրաժեշտ ու բավարար պայմաններ (ռազմական ուժ, համախմբված ժողովուրդ, ֆինանսական կարողություններ, դաշնակիցներ և այլն): Հակառակ դեպքում՝ «...անզեն, անկիրթ և անհաց ու համեմատաբար թուով շատ նուազ ժողովրդի կողմից բուռն ցույցեր անելը լաւ զինաւորված, զօրեղ տէրութեան և ազգի դէմ, իւր գլխին թշուառութեան դատակնիք հրաւիրել է»¹¹: բ) Զինված պայքարի արյունոտ ճանապարհ, որը ենթադրում էր Հայկական հարցի հետագա միջազգայնացում, Թուրքիայի ներքին գործերին Ռուսաստանի և եվրոպական

¹¹ «Մեղու Հայաստանի», 1878, թիվ 5, էջ 2:

տերությունների ակտիվ միջամտություն և թուրքական պետության դեմ զինված պայքարի, ապստամբության ու ազգային հեղափոխության միջոցով բարենորոգումների հարկադրական իրականացում կամ ինքնավարության, լավագույն դեպքում՝ անկախության ձեռքբերում:

Զինված պայքարի ուղին ընտրելը նշանակում էր թե՛ քաղաքական կողմնորոշման և թե՛ թուրքերի հետ հարաբերվելու ռազմավարության փոփոխություն: Հայ ազգային գործիչները, նկատի ունենալով այլ ժողովուրդների (հույների, բալկանյան ժողովուրդների) ազատագրական փորձը, համոզված էին, որ միայն զինված ճանապարհով է հնարավոր հասնել բաղձալի նպատակին: Վերլուծելով XIX դարի երկրորդ կեսում հայ իրականությունում ստեղծված վիճակը, պատմաբան Գ. Խուդինյանը կարծում է, որ տվյալ ժամանակի հայ քաղաքական միտքը, հանձին Բաժնու, եկավ այն եզրակացության, որ միայն զինված պայքարի՝ ինքնագոհության միջոցով է հնարավոր հայության փրկությունը: «Բաժնին հիանալի կերպով գիտակցում ու տեսնում էր նման քաղաքական առաջադրանքի իրականացման քարքարոտ ճանապարհին առկա դժվարությունները և գրեթե անանցանելի խոչընդոտները: **Բայց այլ ելք ցույց տալ նա չէր կարող, քանի որ մյուս բոլոր ուղիները ազգը տանում էին դեպի ուժացում ու անհետացում:** Հայությունը պետք է իր գոյությունը հաստատեր ինքնագոհության ճանապարհով: Այդպիսին էր նրա պատմության անողորմ տրամաբանությունը: Կորցնելով իր պետականությունը և սփռվելով աշխարհով մեկ, հայ ժողովուրդը կանգնած էր կա մ նորից այն վերականգնելու, կա մ ընդմիջտ պատմության գիրկն անցնելու երկրնտրանքի առջև» (ընդգծ. իմն են –Ս. Ջ.)¹²: Դա նշանակում է, որ զինված պայքարի թե՛ մասնակիցները և թե՛ տեսաբանները համոզված էին, որ պայքարի մյուս բոլոր ուղիները ազգը տանում էին դեպի ուժացում ու անհետացում: Ուստի Բեռլինի վեհաժողովից հետո հայության հեղափոխական հատվածը հրաժարվեց «պայքարի մյուս ուղիներից» և անվերապահ ընտրեց ամենավտանգավոր զինված պայքարի, արյան ու զոհաբերության ուղին, այսինքն՝ հաղթեց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի ձևակերպած «երկաթե շերեփի» գաղափարախոսությունը: Պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ ցանկացած բռնապետության դեմ դուրս գալու և հաջողության հասնելու համար առնվազն անհրաժեշտ են համախմբված, պայքարին պատրաստ ժողովուրդ և կազմակերպված զինված միավորումներ՝ ազատագրական բանակ, զենք, զինամթերք, հրամանատարական կազմ և այլն, և այլն: Զինված հայդուկային խմբերը բուն իմաստով դեռևս զինված ուժեր չէին, այլ ընդամենը դրա նախասաղմերը: Փաստորեն, հայերը ուզում էին ազատագրվել բռնաճնշումներից, բարեփոխել իրենց կացությունը և ձեռք

¹² Գ. Խուդինյան, ՀՀ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006, էջ 73:

բերել ինքնավարություն՝ Օսմանյան կայսրության դեմ կռվելով առանց համաժողովրդական ընդվզման, առանց բանակի, առանց տարածքների գրավման, առանց ֆինանսական միջոցների, առանց ռազմական դաշնակիցների և այլն: Այլ խոսքով՝ խնդիրն այն չէր, որ հայերը ընտրեցին «երկաթե շերեփի» ճանապարհը, այլ այն, որ, նախ, կազմակերպչական ու բարոյահոգեբանական առումներով դեռ ազգովի ըստ էության պատրաստ չէին անցնելու պայքարի այդ տատասկոտ ու արյունոտ ճանապարհը, երկրորդ, չէին պատկերացնում իրենց գործողությունների հետևանքների և թուրքական իշխանությունների դաժան հակադարձումների ծավալներն ու մասշտաբները: Ավելին, զինված մի քանի խմբերի գոյության փաստի հիման վրա թուրքական իշխանությունները ստեղծեցին «հայկական ապստամբական բանակի» գոյության միֆը, ինչն էլ հմտորեն օգտագործեցին միջազգային քաղաքական հարթակում՝ հայկական ջարդերն ու կոտորածները արդարացնելու համար:

XIX դարի 80-90-ական թվականներին «Մահ կամ ազատություն» նշանաբանով ընթացող զինված պայքարը չտվեց ցանկալի կամ շոշափելի արդյունքներ. փոքրիկ «բարոյական հաղթանակների» կողքին գրանցվեցին իրական դառն պարտություններ: Ավելին, տարբեր պատճառներով իրադարձություններն այնպես զարգացան, որ արևմտահայությունը ոչ թե ինքնագոհվեց, այլ ենթարկվեց զարհուրելի կոտորածների, իսկ հետագայում ընդհանրապես հայրենագրկվեց ու ցեղասպանվեց: Փաստորեն, զինված պայքարի ուղին, մեղմ ասած, իրեն չարդարացրեց. քիչ հավանական ուժացման փոխարեն տեղի ունեցավ Ադեա՝ զոհվեց ազգի մի ստվար հատված և սկսվեց հայրենալքման ու հայրենագրկման շարժընթացը: Չնայած դրան՝ հայոց հավաքական հիշողության մեջ, այս անգամ արդեն լուսավորական (աշխարհիկ) փիլիսոփայության խորհրդանշանների ու գաղափարների միջոցով, ամրագրվեցին զինված պայքարի՝ ֆիդայիների, անձնագոհ հեղափոխականների անունները, ժողովուրդը նրանց հերոսացրեց՝ նվիրեց ոտանավորներ ու հյուսեց երգեր, անվանակոչեց փողոցներ, կանգնեցրեց արձաններ, իսկ խաղաղ պայքարի կողմնակիցների անունները գրեթե մոռացության մատնեց: Նրանց անունները այսօր էլ եթե հիշատակվում են, ապա առավելապես պատմագիտական ուսումնասիրություններում, այն էլ հիմնականում պախարակելու և քննադատելու նպատակով:

Այսպիսով, հայոց հավաքական հիշողության մեջ զինված պայքարով, արյան ու նահատակության գնով ազատություն (ինքնավարություն, անկախություն) նվաճելու ուղին գրեթե նույնացվել է «ազգային-ազատագրական պայքար» հասկացության հետ, իսկ մյուս ելքը՝ խաղաղ, անարյուն ու դիվանագիտական ճանապարհը, ըստ էության (չնչին բացառությամբ) ոչ միայն չի արժևորվել, այլև արհամարհվել է, հաճախ՝ շեմքից քննադատվել, երբեմն էլ՝ նույնացվել «դավաճանություն» երե-

վույթի հետ: Ըստ այդմ էլ՝ առօրյա ու պատմատեսական միտքը առասպելական, էպիկական ու պատմական նյութը մշակել ու վերակազմել է այնպես, որ ոչ միայն արդարացրել, այլև սրբացրել է զինված պայքարի տարբերակը (անկախ դրա արդյունքներից) և հրնթացս ձևակերպել պատմության ներկայացման ու լուսաբանման մտակաղապարներ, ազգի հերոսների ու դավաճանների տարբերակման «անբեկանելի» չափանիշներ: Եվ դա այն դեպքում, երբ հայերը իրենց էությունը ոչ թե ռազմատենչ, պատերազմասեր ու նվաճող-ավերող, այլ խաղաղասեր, ստեղծագործող ու կառուցող ազգ են: «Մահ կամ ազատություն» նշանաբանով զինված պայքարին (դիմադրությանը) նախապատվություն տալը մի կողմից ցուցանում է հայոց ազատասիրության ու անկախության, արժանապատիվ կենալու, սեփական քաղաքակրթական, կրոնական, մշակութային և բարոյական արժեհամակարգին հավատարիմ մնալու, արյան ու զոհաբերության գնով այդ արժեհամակարգն ու երկրի անկախությունը պաշտպանելու ձգտումը, իսկ մյուս կողմից դա նշանակում է ճգնաժամային իրավիճակից դուրս գալու ծայրահեղ վտանգավոր ու անկանխատեսելի, հերոսական ու որոշ իմաստով (եթե հաշվի չեն առնվել իրավիճակային բոլոր հանգամանքներն ու հետևվանքները) գրեթե խենթության ու արկածախնդրության հասնող քայլ, զոհաբերության յուրօրինակ ձև, որը կարող է հարցականի տակ դնել ոչ միայն այդ ուղուն զինվորագրված մի խումբ մարդկանց, այլև ամբողջ ազգի ֆիզիկական գոյությունը: Առհասարակ «կամ/կամ» սկզբունքով առաջնորդվող անհատներն ու ազգերը ցանկացած ընտրություն դարձնում են ճակատագրական, անտեղիտալի ու անզիջումային: Նման դեպքերում մարդիկ կանգնում են փակուղային ընտրության առջև՝ կամ ազատություն - կամ մահ, կամ ստրկություն - կամ անկախություն, կամ Մենք - կամ Նրանք, կամ ամեն ինչ - կամ ոչինչ: Երրորդ ուղին բացառվում է, հետևաբար նվազում է հակամարտող կողմերի միջև բանակցությունների, երկխոսությունների հնարավորությունը, մարում հաշտության եզրեր գտնելու, փոխըմբռնման հասնելու հույսերը, դրանով իսկ նաև՝ հետայդու համատեղ հաշտ ու խաղաղ ապրելու հեռանկարը: Երրորդ ուղու բացակայությունն ընդհատում է հակամարտող կողմերի միջև երկխոսությունը, իսկ իրավիճակի սրացման դեպքում, երբ հակառակորդները վերածվում են ռիսերիմ թշնամիների, երկկողմանի ատելության պայմաններում գրեթե այրվում են հետդարձի կամուրջները, անխուսափելի դառնում բախումները, վիրավորանքներն ու բռնությունները և, ի վերջո, «հաշտեցնող» երրորդ ուժի միջամտությունը:

Բանալի բառեր – «Մահ կամ ազատություն», հայոց ինքնություն, Հայկի և Բելլի ավանդազրույց, Էպոս, ազատություն, անկախություն, արքետիպ, Հերոս, իռացիոնալ հաղթանակ

СЕЙРАН ЗАКАРЯН. – *Дилемма «свобода или смерть» в армянской идентичности.* – Армянская историко-политологическая мысль практически отождествила стремление к независимости с понятием мученической и кровопролитной национально-освободительной борьбы. С другой стороны, она, за редким исключением, пренебрегла мирным, бескровным дипломатическим путём к поставленной цели, часто заранее критикуя его, а подчас отождествляя с предательством. В соответствии с этим теоретическая и повседневная мысль переработала мифологический, эпический и исторический материал так, чтобы не только оправдать один из вариантов дилеммы «свобода или смерть» (подразумевающий смертный бой и не учитывающий последствий), но и освятить этот путь, обосновать его неизбежность, создать миф, будто вооружённая, ценой смерти борьба за свободу – единственный способ сохранить идентичность. Оформились не подлежащие критическому осмыслению мерила героизма и предательства, стереотипы подачи и освящения истории.

Ключевые слова: *«Свобода или смерть!», армянская идентичность, сказание о Айке и Беле, эпос, свобода, независимость, архетип, Герой, иррациональная победа*

SEYRAN ZAKARYAN – *The “Death or Freedom” Dilemma in Armenian Identity.* – By showing the examples of “Death or Freedom” dilemma among Armenians, the author thinks, that the Armenian historical-political thought, without taking into consideration the results of historical events, almost equalized the strive for independence through battle, at the cost of blood and martyrdom with national liberation battle. The other option of reaching the goal through peaceful, bloodless and diplomatic ways was not appreciated (with few exceptions), was neglected, frequently was criticized from the scratch and sometimes was identified with betrayal. Based on this, daily and historical-theoretical thought processed the mythical, epic and historical materials in such a way, that one of the options of “Freedom and death” dilemma (giving preference to armed fighting) was not only justified but also canonized. Armenian thought justified the necessity and inevitability of armed fighting, created a myth that armed resistance and achieving freedom at the cost of death is almost the only legal way of keeping identity. Based on this approach the criteria of differentiating the national heroes and traitors, stereotypes and mental patterns of presenting and covering history were formulated.

Key words: *“Death or Freedom”, Armenian identity, legend of Haik and Bel, epic, freedom, independence, archetype, Hero, irrational victory*